

ГЕОРГІЗОВ Г.М.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ СЕЛЯНСТВА І РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ПРОЦЕСІ ПЕРЕХОДУ ДО КОЛЕКТИВНИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ

У статті розглядається проблема стосунків селянства і радянської влади в процесі переходу до колективних форм господарювання, палітра політичних настроїв на селі наприкінці непу.

Будуючи майбутнє, Україні потрібен досвід минулого, однією зі сторінок якого був неп, а пізніше - колективізація. Саме у період 1921-1929 рр. радянському урядові вдалося реалізувати нову суспільну парадигму, змодельовавши у свідомості сучасників майбутнє суспільство, головною ідеєю якого був комунізм. Не останнє місце у процесі радянзації українського суспільства займало селянство. Це пов'язано насамперед із тим, що селянство складало левову частину населення України, а також із тим, що у 1920-х роках село стало об'єктом комуністичних експериментів, пов'язаних із ліквідацією приватної власності, спробою побудови соціалізму, витісненням релігії, знищенням традиційної селянської культури. В сучасних реаліях незалежної України, в умовах політичного та економічного реформування, розбудови всіх сфер життя суспільства значно зростає інтерес до глибокого та критичного осмислення подій, які відбувалися на теренах України в 20-х роках ХХ ст. і значною мірою визначили її історичний поступ.

Роль українського селянства в період завершення революції, політичної та господарчої кризи, розвиток селянського антибільшовицького руху, вивчення непу знайшли своє відображення у творчому доробку вчених, починаючи з 20-х років. Незважаючи на значну кількість публікацій, переважно класовий підхід визначив специфічність завдань, що стояли перед їх авторами, і в руслі марксистської ідеології наклав на них досить виразний політичний відбиток. Це в першу чергу позначилося на певному спрощенні висвітлюваної проблематики - відсутності історіографії та її аналізу, недостатньому супроводі джерельною базою, неточності посилянь. Разом із тим публікації 20-х років зробили значний внесок у висвітлення широкого кола проблем життя українського села в період нової економічної політики.

До числа найбільш ґрунтовних робіт того часу, присвячених селу, слід віднести дослідження М.Б.Гуревича [1], в якому значна увага приділялася висвітленню таких складних і важливих проблем, як економічна диференціація та соціально-класова стратифікація на селі. Особливе місце в історіографії 20-х років належить М.Кубаніну, який здійснив спробу проаналізувати характер і причини селянського руху в роки громадянської війни [2].

Значна частина дослідників звертала увагу лише на суто аграрні, вузькоспецифічні аспекти радянської політики на селі. Такий підхід був,

---

Георгізов Григорій Михайлович - кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

зокрема, характерний для робіт С.Маркевича [3], В.Качинського [4]. Натомість в роботах А.Большакова [5], О.Шліхтера [6], П.Коломойцева [7] досліджувалися матеріали партійних і земельних органів, свідчення преси; саме ці дослідники започаткували їх використання в радянській історіографії та джерелознавстві. В роботах таких науковців 20-х років, як Я.Жигу [8], Б.Бруцкус [9] основну увагу зосереджено на різноманітних аспектах функціонування сільських господарств в цілому та показі на цьому тлі пануючих соціально-економічних проблем селянства.

У продовження дослідження теми в 20-х роках у світ виходять ґрунтовні роботи В.Якиманського [10], О.Осліковської [11], в яких започатковується вивчення таких питань, як наслідки ліквідації поміщицького землеволодіння, вилучення земельних лишків та перерозподіл земельного фонду. З роботами зазначених авторів добре співвідносяться дослідження, в яких висвітлюються соціально-класові елементи непівського села, серед яких відзначалась своєю фундаментальністю праця згаданого вже М.Б.Гуревича [12]. Таке питання, як селянське господарство і ринок, досліджувалося у 20-х роках О.Караваєвим [13], С.Лободюком [14], В.Беркешем [15], М.Вольфсоном [16]. Зокрема, в їхніх роботах започатковано дослідження фактів підвищення товарності селянських господарств, участі різних прошарків сільських мешканців у ринкових відносинах. Значне місце в дослідженнях цієї доби займають праці О.Чаянова [17], М.Макарова [18], І.Короткова [19], які були представниками виробничо-організаційного напрямку в аграрній науці.

З початком колективізації сільського господарства та у післявоєнні роки кількість праць, присвячених доколгоспному періоду, різко зменшилася. Тому в типових для того часу роботах Є.Генкіної [20] непівське село згадується лише побіжно і лише в тих його аспектах, які не суперечили офіційному курсу комуністичної партії, направленому на загальну колективізацію.

У період із другої половини 50-х до першої половини 80-х років, що позначився певною лібералізацією суспільних відносин у Радянському Союзі, пов'язаною з критикою культу особи, ситуація певним чином змінюється. Саме в той час виходять праці О.Кучера [21], П.Білого [22], І.Тріфонова [23]. У великому монографічному дослідженні С.Трапезнікова [24] беззаперечно підтримується аграрна політика КП(б), а суцільна колективізація змальовується як об'єктивно необхідний процес.

Серед наукових праць, в яких спеціально досліджується аграрна політика радянської влади на Україні у відбудовчий період, потрібно, насамперед, виділити ґрунтовну монографію Б.Мигаля [25], в якій проаналізовано питання, пов'язані з передачею селянам земельних фондів, землеустроєм. Серед чисельних питань, які розглядалися в публікаціях І.Х.Ганжі [26], П.М.Денисовця [27], Р.Д.Ляха [28], М.Д.Березовчука [29], В.А.Сидорова [30], чільне місце займав порівняльний аналіз розвитку сільського господарства в умовах капіталізму, коли відбувалося зростання числа заможних господарств та пролетаризація основної маси селянства.

Інша соціально-класова грань висвітлена В.П.Даниловим [31]. Вона пов'язувалася з революційним ентузіазмом, намаганням здійснити на селі ідеї соціалізму, внести в середовище селянських мас елементи нових життєвих засад, що знайшло своє втілення в яскравому відображенні

колеритної діяльності початківців колгоспного будівництва в СРСР [32, 270].

Під новим кутом зору з другої половини 1980-х років почав розглядатися весь комплекс питань, пов'язаних із життям країни в 20-х роках. В цілому історична наука другої половини 1980-х - початку 90-х років оцінювала аграрні відносини в радянському селі в 20-х роках принципово по-іншому. Однією з перших ця тенденція була втілена в монографічному дослідженні В.В.Кабанова [33], в якому він намагається, не торкаючись безпосередньо ідеологічних питань, дати незаангажовану всебічну оцінку радянському уряду в добу воєнного комунізму та тому економічному і політичному процесу в радянській державі, що спричинив появу непу.

Одним із тих, хто спеціально вивчав формування непівського способу життя в доколгоспному селі України в кінці 20-х - 30-х роках, був В.І.Марочко [34]. Важливий крок уперед у дослідженні питань, пов'язаних із формуванням радянського способу життя в українському селі 20-х років, було зроблено С.Р.Ляхом [35].

На початку 1990-х років починається новий етап у розвитку вітчизняної історіографії, що вже була звільнена від марксистсько-ленінської ідеології та радянських стереотипів. Однією з таких робіт першої половини 90-х років є ґрунтовна монографія В.Ф.Верстюка, присвячена махновщині [36], в якій вперше було всебічно висвітлено одну з політичних течій у повстанському русі України в роки громадянської війни.

Помітні успіхи пострадянської історіографії у вивченні соціально-економічних процесів в українському селі непівської доби. Дослідження С.В.Кульчицького виявились цікавою узагальнюючою спробою вивчення "воєнно-комуністичної" системи в Україні [37]. Причини переходу від політики воєнного комунізму до непу аналізуються в монографії О.І.Ганжі [38]. Зокрема, автор в своєму дослідженні доходить висновку про те, що відмова від політики воєнного комунізму і перехід до непу були ознакою того, що в економічних взаєминах держави і селянства головним чинником стає податок.

В цілому, здобутки вітчизняної та закордонної історіографії дають можливість виявити взаємозв'язки економічного спротиву селянства, пов'язаного з аграрною політикою більшовиків натуралізацією селянського господарства та тими подіями, що врешті-решт призвели до політичних трансформацій ленінської доктрини і нової економічної політики радянської влади.

Палітра політичних настроїв на селі наприкінці непу формувалася чинниками, які впливали з проблем стосунків селянства і радянської влади в процесі переходу до колективних форм господарювання, так як самим фактом своєї незалежності від держави селянин-власник кидав виклик тоталітарному політичному режиму. Тому більшовики, турбуючись нібито, насамперед, про інтереси самих селян, якомога переконливіше намагалися довести, що колективне господарство економічно ефективніше, ніж індивідуальне. З цієї причини вони закликали селян добровільно об'єднуватися у колективи, "...сприяючи таким чином процесу усупільнення селянських господарств, так як колективні радянські господарства повинні полегшити бідняцьким і середняцьким масам селянства боротьбу із експлуаторськими устремліннями кулацько-підприємницьких елементів" [39, 61].

Ще за часів непу, коли гасла негайної комунікації-колективізації було знято і твердження про більшу економічну ефективність колгоспів зависли, керівники партійних органів влади були поінформовані про те, як селяни ставляться до колгоспів. Так, в закритих повідомленнях губкомів про настрої на селі зазначалося: "Селянство в колективі, комуні, артїлі не знаходить жодного щастя... Селянин знає панське ярмо... чує, що наближається комуністичний хомут, з якого трудніше вибратись, ніж з ярма" [40, 36].

Незважаючи на агітацію селянства, бажаючих поповнити склад колективістів було дуже мало. В цілому питома вага колгоспів у селянському землекористуванні не перевищувала 2-3%. До того ж, тогочасні радянські документи навпаки констатували, що нерідко колективні господарства виявляються замаскованими власницькими господарствами, і це явище спостерігається в тому чи іншому вигляді в усіх українських губерніях [41, 200 зв.]. Навіть найбільшні селяни до останнього намагалися зберегти господарську незалежність, мотивуючи своє рішення різними причинами: одні - тим, що "... їх жінки не хочуть іти в колгоспи", інші, вказується в огляді Інформаційного відділу ЦК КП(б)У, - "з шкурних інтересів немає бажання - жалко здавати садки в колективі", треті кажуть, що "вступи в колектив і працюй на ледащо" [42, 102].

Радянська влада досить ретельно готувалася до тотального контролю за всіма, хто протистояв колективізації, про що свідчить, наприклад, такий документ: "На основі проведеного в поточному році обстеження районування наказано у всіх Губстатбюро створити картотеки населених місць з занесенням всіх основних характерних ознак... До області демографічної статистики відноситься також моральна і медично-санітарна характеристики" [43, 4]. У всіх владних органах створювалися секції контролю, які фактично контролювали роботу одна одної, починаючи від судів і РСІ і закінчуючи сільськими радами. Це все призводило до створення режиму тотального контролю за життям селян, що на початку колективізації проявлялося у їх поступовому моральному підкоренні, примиренні з будь-якими діями КП(б)У, якщо вони прямо не зачіпали їх інтересів.

Насильницька колективізація та розкуркулення значно посилювали прояв негативних політичних настроїв на селі. Так, під час загальних зборів нерідко виголошувалися відверто антирадянські промови, які, до речі, знаходили підтримку серед більшості присутніх. Як приклад можна навести виступ селянина в м.Орехово (Запорізький округ) від 15 жовтня 1927 р.: "Ми господарі країни, ми всіх кормимо, так ми і повинні керувати промисловістю, будемо відправляти хліб за кордон і призначати жалування робітникам і службовцям; якщо влада в наступні один-два роки нічого не зробить для цього, тоді селянство повстане проти робітників і радянської влади і передусім всіх, тоді селянам буде жити добре, а то комуністи не дають жити" [44, 897].

Цікавим є судження про причини негативного ставлення селян до великих колективних господарств, висловлене Д.Бовфа: "Навіть перебуваючи в далеко не блискучих умовах, селянин - і особливо середняк - зберіг недовіру до такого роду проектів. Крім прив'язаності до недавно отриманого земельного наділу, в його психології було закладено ще й глибоку ворожість до великого

господарства. Через багатовіковий досвід пригнічення вона асоціювалась в селянина з неможливістю працювати на себе, з обов'язком працювати на інших, майже з поверненням кріпосного права" [45, 348].

Принижуючи селян, влада застосувала такий метод покарання, як "чорна дошка". В окремих районах Меджибіжського району в березні 1928 р. траплялися випадки, коли президія сільських КНС приймала рішення, незважаючи на соціальний стан та економічні можливості селянських родин, прикріплювати "чорну дошку" до воріт тих селянських осель, які не здають хліб. Контроль за наявністю дошки та її стан покладався на окремих селян, які через кожні дві години зобов'язані були доповідати сільській раді [46, 65].

Проте, незважаючи на усі можливі заходи радянської влади, більшість селян не хотіла вступати до колгоспів, вбачаючи в них друге кріпосне право. "По українських селах - погроми, грабунки, терор, виселення, - писали селяни з Маріупольської округи. Тільки й бачимо різні податки, безкінечні контрибуції. В колективи заганяють майже силою зброї. Хіба це свобода? Це кріпосне право" [49, 264]. Хлібороби були збентежені таким різким поворотом у політиці держави. Вже в перші місяці 1928 р. до державних та партійних установ, редакцій газет суцільним потоком стали надходити скарги та нарікання на те, що "неп ліквідується", "забирають весь хліб, будемо голодувати". У настроях різних прошарків селянства відбулося зрушення в негативний для влади бік.

Окрім суто економічних причин, такі дії спричиняли поступове зубожіння села. Зокрема, тоталітарна держава розпочала економічний, юридичний та адміністративний тиск на найзаможніший прошарок селян, що приводило і до відчутних змін в соціальному складі села. Так, в 1927 р. ЦСУ України провело обстеження, згідно з яким з більше ніж 5,1 млн. селянських господарств визначило як куркульські 204,5 тис., що становило близько 4%. Проведене аналогічне спостереження 1929 р. виявило тенденцію до різкого зниження кількості заможних господарств, які на цей період становили вже не більше 73 тис., або 1,4% від загальної кількості селянських господарств [47, 81]. Переважна частина селян, яких статистика зарахувала до куркулів, перейшли на господарювання власними силами. Так, як основним у процесі суцільної колективізації було обрано метод "ліквідації куркульства як класу", потрібно було штучно збільшувати їх кількість, що й відбувалося за рахунок тих селян, які використовували найману працю в минулому, тих, хто в роки громадянської війни перебували в петлюрівських, білогвардійських чи інших збройних угрупованнях, - все це сприяло відродженню протистояння соціальних сил на селі.

Зміни в економіці продовжували стимулювати соціальну диференціацію на селі, а, відповідно, й антирадянські виступи. Сільська громада набрала сил в період непу, тому багато кроків більшовиків в області економічної політики суперечили компромісу, який лежав в основі непу, підсилюючи тим самим ще незабуті згадки про епоху воєнного комунізму. В 1928 р. лише в Дніпропетровському окрузі було зареєстровано близько 100 випадків організованої агітації проти антиселянської системи сільськогосподарського податку [48, 123]. Що стосується найбільш активних округів в організації терактів, то вони розташувалися наступним чином: Чернігівський, Київський,

Запорізький, Артемівський, Полтавський, Одеський, Кам'янець-Подільський, Вінницький, Шевченківський. Взагалі, якщо за перше півріччя 1928 р. було зареєстровано 117 випадків терактів, то за друге - 302 [44, 113]. Форми терактів були різноманітні: вбивства, поранення, замах на вбивство, побої, підпали, майнове шкідництво. Останнє було найменш масовим на відміну від замахів та власне вбивств та побоїв.

За даними ОДПУ, теракти по відношенню до робітників нижчої ланки партапарату і радянського активу села продовжували здійснюватися і впродовж 1929 р. Зокрема, у січні 1929 р. було здійснено 43 теракти, в лютому - 23, в березні - 22, в квітні - 18, в травні - 51, в червні - 99 [50, 21].

У листах до редакції газети "Радянське село" за 1929 р. селяни відстоювали свою позицію наступним чином, нарікаючи: "Колективи - це справа така, що аж страшно. Якщо привести її в життя, то можна сподіватись скоріш розору уцент сільського господарства аж до голодної смерті. Але скажемо, що не один селянин не хоче колективу, навіть сільські партійці, обов'язок яких в першу чергу йти до колективу, бояться його як вогню. Є власний досвід: декілька комун та колективів розбіглися хто куди і вдруге - мотузком не затягнеш" [51, 26].

Наступною формою протесту стало розповсюдження листівок антирадянського змісту і листівок-анонімок із погрозами на адресу радянських робітників. Лише за перше півріччя 1929 р. в Україні було розповсюджено 117 листівок, при цьому їх кількість в різні місяці коливалася, зокрема, в червні було виявлено тенденцію до підвищення кількості. Взагалі, якщо взяти сукупність основних видів антирадянських проявів на селі, Україна серед неблагополучних районів зайняла друге місце після Сибіру: 73 масових виступи, 256 терактів, 117 випадків поширення листівок [44, 623]. Крім перерахованих фактів, були й інші: підпали, підкидання піроксилінових шашок, чутки, провокації, емігрантські настрої тощо. Звичайно, варто зазначити, що звіти окрвиконкомів характеризували ці виступи як антирадянську діяльність куркулів.

Конфлікти, що виникли наприкінці 20-х років, були не просто акціями непокори. Зазвичай, то був сплеск емоцій, вияв гніву та безсилля, що особливо наочно демонструвала кореспонденція до центральних органів влади. У листах селян, адресованих українським керівникам Г.Петровському, В.Чубарю, Л.Кагановичу та іншим поряд із надією знайти розуміння у вирішенні селянських проблем проглядалася стихійна форма протесту, викликана безвихідним становищем.

Стосовно політики радянської влади на селі в період 1928-1929 рр., то невдоволення нею висловлювали як бідні селяни, так і заможні. В основному антирадянські настрої виявлялися в побутових розмовах селян. Як доказ вищезгаданого приведемо декілька таких фактів. Так, заможний середняк із хут.Василівка Боровського району Ізюмського окрвиконкому говорив селянам: "До коли ми будемо годувати бідноту, яка сидить на нашій шиї, вона не буде працювати тому, що радянська влада розбалувала її ..." [44, 636] тощо. Як приклад незадоволення бідняків політикою більшовиків, наведемо вислів бідняка з с.Гаврилівка Барвінковського району: "Почалися підпали і вбивства, бідняк на середняка, середняк на бідняка, не знаємо, як на це дивиться Комуністична партія..." [44, 635]. Аналогічних фактів зафіксовано достатньо.

Згрупувавши факти прояву незадоволення селянської бідноти та середняків політикою більшовиків на початку колективізації та згортання непу, можна виокремити головні з них: незадоволення сільгосподатком, нестачею товарів, хлібозаготівлею тощо. Що стосується заможних селян, то виділяються наступні факти невдоволення: критика колективізації, невдоволення контрактацією, ворожі настрої щодо бідняків, невдоволення поширенням селянського займу, хлібозаготівлею тощо. Невдоволення радянською владою та Комуністичною партією обумовлювалося не належністю до тієї чи іншої верстви населення, а безпосередньо економічною політикою, що провадилася на селі.

Однією з головних проблем у соціальній сфері тогочасного села стали чорні переділи землі, що негативно впливали на найзаможніший прошарок села і охарактеризовувалися тенденцією на його істотне скорочення. Досліджуючи історію заможного селянства України в роки непу, В.Лазуренко зазначає, що саме активний наступ на заможне селянство спричинив різкі зміни в трансформації українського села. Обґрунтовуючи дане положення, він, окрім іншого, як доказ політичного та морального тиску на "куркулів" наводить приклади ненормативного ставлення збоку загальних зібрань селян, які досить часто закінчувалися для заможних трагічно [47, 89].

З початком колективізації серед заможних селян почався процес "саморозкуркулення", який був реакцією селян на постійні загрози збоку радянської держави. Зокрема, селяни, які уникнули першої хвилі розкуркулення, вдавалися до спроб поліпшити хоча б життя своїх дітей, розподіляючи майно та землю між ними, частими були випадки укладання шлюбів із наймитами та незаможними селянами, селяни почали скорочувати до мінімуму власне господарство, продавати або вирізати всю наявну в їх господарствах худобу, нищити власний сільськогосподарський інвентар і здавати його на металобрухт.

Характерною рисою періоду кінця 1920-х років стало зменшення посівних площ. Згідно матеріалів ДПУ, в с.Петрівка Мелітопольської округи куркуль говорив: "Сіяв 20 десятин, тепер посію 10, тому що все одно з цього нічого не отримую, крім неприємностей. Я як би не ворог, а всі дивляться як на ворога Радянської влади за те, що я маю більше, чим інші, хоча ні вдень, ні вночі не сплю, а працюю" [44, 732]. Почастішали відмови заможних селян від землі, яку їм в оренду здавали бідняки, що породжувало в середовищі останніх пригнічені настрої: "Мабуть, в цьому році для нас, бідняків, настане 1921 рік (голодний), так як своїми силами ми не в змозі засіяти землю, а в оренду її ніхто не бере" (з листа жителів с.Олександрівки Дніпропетровського округу) [44, 734].

Досить поширеним став відтік заможних селян до міст, чому, власне, сприяло проведення насильницької суцільної колективізації та запровадження політики "ліквідації куркульства як класу". Основними формами відтоку було самовільне залишення колгоспів і втеча розкуркулених із так званих "куркульських виселок" з подальшим влаштуванням на новобудови та промислові підприємства [52, 141]. Безумовно, що серед селянства, особливо незаможної його частини, були прихильники об'єднання в колективи. Для багатьох із них колгосп бачився як підприємство, де вони будуть працювати

в якості робітників по 7 годин в день, отримувати зарплату і мати певні соціальні переваги, притаманні місту.

У суспільній думці формувалися збочені поняття щодо норм цивілізованого співжиття, руйнувалися уявлення про справедливість і порядок. Навпаки, насаджувалися страх перед партійними або державними чинами, формувалася образ всюдисущого монстра в особі співробітника тасмної поліції. Мораль перших двох, як і третього, однаковою мірою залишалася далеко від напрацьованих суспільством віками норм соціальної поведінки, що ґрунтувалися на загальнолюдських цінностях. А саме суспільство втрачало можливість виходу на шлях розбудови його як правового, громадянського і цивілізованого.

“Навряд чи потрібно доводити, що примусивши селян об’єднуватися в колгоспи, - доводить М.А.Вилцан, - влада так і не змогла повністю перекувати селянина в колективіста, тому офіційною марксистсько-ленінською наукою він був затаврований як соціальний тип з дрібновласницькими пережитками” [53, 335]. У самій селянській масі, і це незважаючи на кризу селянського менталітету, було закладено фундаментальні цінності, на які був зроблений потужний і тривалий натиск з метою змінити світоглядну орієнтацію селян, і які більшовикам так і не вдалося подолати до кінця.

Отже, можна стверджувати, що друга половина 1920-х років характеризувалася зростанням адміністративного тиску на всіх напрямках державної політики та погіршенням загального становища в країні, яке вело до соціальної напруженості, озлобленості, пошуку винуватців труднощів, посилення конфлікту між самими селянами. Взагалі, радянська влада методами приниження й насильства, репресій і депортацій здійснила врешті-решт суцільну колективізацію селянських господарств, наслідком чого стало не тільки погіршення сільськогосподарського виробництва. Селянство в дореволюційному сенсі перестало існувати, воно втратило свою індивідуальність і перетворилося в “слухняного раба” тоталітарної держави.

Проте, незважаючи на свою відносну розрізненість, на кінець 1920-х років селяни zostали єдиним бастионом народного, національного духу, який ще не був підкорений більшовиками.

1. Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України / ЦСУ УСРР. - Х., 1927. - 132 с.

2. Кубанин Н. К истории кулацкой контрреволюции (махновщина) // На аграрном фронте. - 1925. - №7-8. - С.123.

3. Маркевич Є.Д. Земельне законодавство та землеустрій. - К.: Вид-во губземуправління, 1925. - 197 с.

4. Качинский В.М. Земельная политика Соввласти на Укаине в 1919 году // Літопис революції. - 1929. - №1(34). - С.7-51.

5. Большаков А.М. Современная деревня в цифрах: Экономика и разнообразный быт деревни за революционный период. - Л.: Рабочее изд-во “Прибой”, 1925. - 110 с.

6. Шліхтер О.Г. Українське сільське господарство за 10 років / Підсумки радянської аграрної політики // Український агроном. - 1927. - №10-11. - С.8-20.

7. Коломойцев П. Крестьянство и революция. - М.-Л.: Госиздат, 1926. - 142 с.

8. Жигу Я. Организация коммунистических хозяйств в земледелии. - Екатеринбург, 1919. - 45 с.

9. Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос и аграрная политика. - Петербург: Право, 1922. - 234 с.

10. Якиманський В. Бюджети селян в 1923/1924 роках. - Х.: ЦСУ УСРР, 1927. - 62 с.

11. Осликовская О. 900 степных сельских хозяйств: (К вопросу о дифференциации села). - Одеса: БИП, 1927. - 46 с.
12. Гуревич М.Б. Состояние сельского хозяйства Украины в 1922-1923 годах. - Х.: ЦСУ УССР, 1924. - 26 с.
13. Караваев О. Колхозное движение и кулачество // На аграрном фронте. - 1928. - №11. - С.66-74.
14. Лободюк С. Методологія й схема організаційного плану радгоспу // Шляхи соціальної реконструкції сільського господарства. - 1930. - №1. - С.86-105.
15. Беркеш В. Основные вопросы скотоводства и мясного рынка // Хозяйство Украины. - Х., 1925. - №1-2. - 125 с.
16. Вольфсон М. Экономические формы СССР. 5-е изд. - М.: Молодая гвардия, 1926. - 203 с.
17. Чайнов А.В. Очерки по экономике трудового крестьянского хозяйства. - М.-Л.: Новая деревня, 1924. - 158 с.
18. Макаров Н.П. Организация сельского хозяйства. - Берлин: Американское из-во, 1924. - 418 с.
19. Короткова И.П. Опыт разделения Харьковской губернии на сельскохозяйственные районы. - Х., 1919. - 66 с.
20. Генкина Е.Б. Пререход Советского государства к новой экономической политике (1921 - 1922 гг.). - М.: Госполитиздат, 1954. - 502 с.
21. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. - Х., 1971. - 148 с.
22. Белый П.Ф., Дышлевый П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооружённой контрреволюции (к. 1920-1922 гг.). - К.: Наука, 1988. - 230 с.
23. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале непа (1921-1925 гг.). - Л.: Политиздат, 1964. - Ч.1. - 312 с.
24. Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: В 2-х т. - Т.1. - М.: Мысль, 1976. - 645 с.
25. Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 рр.). - Х.: Вища школа, 1974. - 202 с.
26. Ганжа І.Х. Перші колективні господарства на Україні (1917-1920 рр.). - К.: Вид-во АН УРСР, 1960. - 152 с.
27. Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921-1925 рр. - ВХУ, 1969. - 160 с.
28. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні 1917-1923 рр. - К.; Донецьк: Вища школа, 1975. - 116 с.
29. Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі: Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень. - К.: Політвидав, 1976. - 149 с.
30. Сидоров В.А. Классовая борьба в доколхозной деревне, 1921-1929. - М.: Мысль, 1978. - 246 с.
31. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. - М.: Наука, 1977. - 319 с.
32. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. - М.: Наука, 1979. - 357 с.
33. Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях военного коммунизма. - М.: Наука, 1988. - 125 с.
34. Марочко В.І. Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки. - К.: Наукова думка, 1989. - 182 с.
35. Лях С.Р. Формирование элементов советского образа жизни в доколхозной деревне Украинской ССР (1921-1923 гг.). - К.: Ин-т истории АН УССР, 1981. - 23 с.
36. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). - К.: Наукова думка, 1991. - 276 с.
37. Кульчицький С.В. Історичне місце радянського комунізму // Сучасність. - 1999. - №6. - С.79-91.
38. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). - К., 2000. - 208 с.
39. Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі - ЦДАВО України). - Ф.352. - Оп.1. - Спр.298. Постановления Совнаркома СССР, Совета труда и обороны, ВУЦИК и Укргосплана, Укрсовхозобъединения об экономическом состоянии совхозов Украины и мероприятиях по их укреплению (6 июля 1925 - 29 июля 1927 гг.). - 141 арк.
40. Центральний державний архів громадських об'єднань (Далі - ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2989. Спецсводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о недостатках, имевших место при проведении хлебозаготовительной кампании (3 января - 29 ноября 1929 г.). - 251 арк.

41. ЦДАВО України. - Ф.352. - Оп.1. - Спр.219. Матеріали об організації діяльності Укрсовхозтреста (31 марта 1924 - 13 ноября 1925 гг.). - 353 арк.
42. ДАВО. - Ф.Р-254. - Оп.1. - Спр.645. Отчёты, планы, доклады о работе губернского управления сельскими домами, клубами, библиотеками, чрезвычайной комиссии по ликвидации неграмотности (31 января 1923 - 18 декабря 1924 гг.). - 269 арк.
43. ЦДАВО України. - Ф.582. - Оп.1. - Спр.3723. Матеріали о состоянии сельского хозяйства и итогах осенней посевной кампании 1928 года и основных изменениях в крестьянских хозяйствах 1928 года по сравнению с 1926 - 1927 годами (1928 - 1929 гг.). - 217 арк.
44. Советская деревня глазами ВЧК - ОГПУ - НКВД. 1918 - 1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. - М.: РОССПЭН, 1998. - Т.1. (1918 - 1922 гг.). - 864 с.
45. Боффа Дж. История Советского Союза. В 2-х т. - Т.1. От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917-1941. - М.: "Международные отношения", 1990. - 629 с.
46. Капустян Г.Т. Злам НЕПу // Український селянин. Збірник наукових праць. - Вип.8. - С.244-247.
47. Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах непу. - Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. - 160 с.
48. Кульчицький С.В. Ринкові реформи в сільському господарстві // Український селянин. - 2002. - Вип.4. - С.16-21.
49. Судьбы российского крестьянства. - М.: РГГУ, 1995. - 624 с.
50. Комітети незаможних селян: Збірник документів (1929-1930) / Під ред. І.К.Рибалки. - К.: Наукова думка, 1968. - 608 с.
51. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2928. Информационные бюллетени газеты "Радянське село", составленные по поступающим в редакцию письмам крестьян об их отношении к сельхозналогам, о борьбе с кулачеством и др. вопросам (10 января - 29 декабря 1929 г.). - 76 арк.
52. Довбня О.А. Стихійний відтік селян УРСР у промислові галузі та новобудови в 1927 - 1932 рр. / Историчні і політологічні дослідження. - 2003. - №3/4. - С.138-145.
53. Вышлан М.А. Индивидуализм и коллективизм крестьян // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.в.). Материалы международной конференции. - М.: РОССПЭН, 1996. - С.334-347.

Георгизов Г.М.

Взаимотношения крестьянства и советской власти в процессе перехода к коллективным формам хозяйствования

В статье рассматривается проблема отношений крестьянства и советской власти в процессе перехода к коллективным формам хозяйствования, палитра политических настроений на селе в конце непа.

Georgisov G.M.

Relations between peasants and Soviet government during the transition to collective forms of management

The article addresses the problem of the peasantry and the Soviet government during the transition to collective forms of management, the palette of political sentiment in the village at the end of nep.

Отримано 15.03.2011